

Mortuary Landscape and the Materiality of Death in the Later Islamic Centuries: An Archaeological Study of Khusf and Darmian Counties

Hossein Sedighian

Associated Professor, Department of Archaeology, Lorestan University, Kgoram-Abad, Iran. *Corresponding author.* Email: Sedighian.h@lu.ac.ir

Abstract

Mortuary spaces are among the richest sources of material culture for understanding social structures, belief systems, and group identities, because what societies construct for their dead directly reflects the worldview of the living. Nevertheless, archaeological studies of mortuary spaces in Iran during the Islamic period have largely remained descriptive and architectural in orientation and have rarely been integrated with modern theoretical approaches in archaeology. This theoretical gap is particularly evident in less-studied regions such as South Khorasan, where the remarkable diversity of funerary structures has not yet been examined from the perspective of the archaeology of death. This study investigates the mortuary landscapes of Khusf and Darmian Counties in South Khorasan during the later Islamic centuries, with the aim of identifying structural and spatial patterns and interpreting them within the region's cultural and social context. The main question concerns the relationship between structural and spatial variation, the social and religious status of the deceased, and the spatial functions of funerary monuments. The study adopts a descriptive-analytical approach based on field and documentary research and employs the theoretical frameworks of mortuary landscape, materiality of death, and ritual variability. The findings reveal a mosaic of distinct traditions, including roofed domed structures alongside enclosed roofless spaces and elongated graves associated with shaykhs and mystics. Monumental form and dimensions are meaningfully related to the status of the deceased, while white flintstone grave coverings indicate group affiliation. These patterns reflect diversity in belief systems, social status, and material traditions among the communities of the region.

1. Introduction

Death and the rituals associated with it have long constituted an important domain of material culture. The structures societies build for the dead, the ways they arrange graves, the locations they select for tombs, and the materials they employ all encode aspects of worldview, social organization, and belief. Mortuary spaces are therefore not merely places of burial but material records of the living, whose archaeological interpretation can reveal dimensions of cultural history that are absent or underrepresented in written sources. In Iran, however, archaeological studies of Islamic-period funerary monuments have largely remained descriptive and architectural, while theoretical approaches developed in the archaeology of death and landscape have been less frequently applied. This gap is especially evident in South Khorasan, where Khusf and Darmian contain diverse funerary monuments and burial spaces that have mostly been documented through brief architectural descriptions. The present study addresses this gap by examining the mortuary landscape of the two counties from the Timurid to the Qajar periods through the complementary perspectives of mortuary landscape, materiality of death, and ritual variability. It seeks to identify structural and material patterns, examine the relationship between funerary form and the social and religious status of the deceased, interpret the meanings of material choices in graves, and investigate how the spatial location of funerary monuments relates to their functions and meanings within natural and built landscapes. The study consequently asks whether observable variation reflects differentiated social, religious, and cultural traditions.

2. Method

The research employs a descriptive-analytical methodology based on systematic archaeological fieldwork and documentary studies. The principal evidence derives from archaeological surveys conducted in Khusf County in 2014 and Darmian County in 2015, during which funerary monuments, shrines, and historical cemeteries were identified, documented, and recorded. Field documentation included architectural recording, identification of construction materials, measurement of graves and structures, geographic positioning using GPS, photography, plan preparation, and interviews with local inhabitants concerning oral histories, monument functions, and identities. Local interviews were treated only as complementary contextual evidence and were interpreted cautiously alongside material and documentary

evidence. In total, 12 funerary monuments and six historical cemeteries were documented in Khusf, while 13 funerary monuments were identified in Darmian. Three analytical techniques were employed: structural typology, classifying monuments according to plan, roofing, and dimensions; material analysis, examining the type and provenance of materials used in structures and grave coverings; and spatial analysis, examining the relationship of monuments to natural landscapes and settlement contexts. The resulting patterns were comparatively analyzed and interpreted through the frameworks of mortuary landscape, materiality of death, and ritual variability, supported by historical texts and previous archaeological and architectural studies.

3. Results

The findings demonstrate that the mortuary landscapes of Khusf and Darmian comprise a heterogeneous mosaic of funerary traditions rather than a single, uniform system. Two principal structural patterns can be distinguished. The first, dominant in both counties, consists of roofed funerary monuments with domes and square, octagonal, or cruciform plans. Examples include the tomb of Shaykh Shams al-Din and Shaykh Abu Sa'id Khalvati in Khusf and the tomb of Sultan Ibrahim Reza in Darmian. The second pattern, documented particularly in Darmian, consists of enclosed, roofless spaces containing unusually long graves. The Rafiei family funerary enclosure and the graves at Ashk, Darmian, and the shrine of Shaykh Mahmud Qalandar illustrate this tradition. The elongated dimensions of these graves appear to have served as a material means of expressing the elevated status attributed to mystics and revered figures, without requiring monumental architecture. The study also identifies a meaningful association between the titles of the deceased and the scale and complexity of funerary structures. Figures designated as shaykh, pir, qalandar, or sultan, especially Sultan Ibrahim Reza, are associated with more elaborate monuments, whereas tombs associated with religious scholars and figures bearing the title mal are generally smaller and less ornate. Material differentiation is also evident in Khusf cemeteries, where some graves are covered with white flintstone or marble. Although local accounts associate this practice with Sunni communities, the evidence does not permit a definitive attribution; the uniform orientation of these graves toward the qibla indicates that the distinction lies primarily in group marking rather than fundamental religious difference. Spatial location is similarly meaningful: some monuments associated with mystics occupy elevated or visually

prominent locations, whereas others associated with scholars lie within ordinary village cemeteries. Finally, 97 inscriptions preserved in four layers of plaster at the tomb of Sultan Ibrahim Reza, with the earliest dating to 990 AH, provide material evidence for approximately 370 years of continued visitation and demonstrate the persistence of mortuary places as active sites of collective memory.

4. Discussion and Conclusion

The study shows that the mortuary landscape of Khusf and Darmian was shaped by the coexistence of differentiated material and spatial traditions. The simultaneous presence of domed, architecturally elaborate tombs and roofless enclosures with elongated graves indicates that commemoration was not governed by a single model. Instead, the material treatment of death varied according to the social and religious position attributed to the deceased, local traditions, and patterns of collective memory. The relationship between monument complexity and the titles of deceased figures, together with the exceptional dimensions of certain graves, supports Tainter's proposition that mortuary investment can provide an archaeological indicator of social status. At the same time, the selection of elevated locations and distinctive grave materials demonstrates that place and material were active components in constructing sacred and group identities. The 97 inscriptions at Sultan Ibrahim Reza further reveal the long-term continuity of visitation and the role of funerary spaces as living repositories of collective memory. Overall, combining mortuary landscape and materiality-of-death approaches makes it possible to move beyond descriptive architectural classification and interpret funerary diversity as evidence of social hierarchy, belief systems, group differentiation, and enduring local memory.

Keywords: Mortuary Landscape; Materiality of Death; Later Islamic Centuries; Khusf; Darmian

References

- Ahmadian, M. A. (1995). Geography of Birjand County. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [in Persian].
- Aiti, M. H. (1992). Baharistan: On the history and biographies of the notable figures of Qayenat and Quhistan. Mashhad: Ferdowsi University Press. [in Persian].
- Ashmore, W. & Knapp, A.B. (eds.) (1999). *Archaeologies of Landscape: Contemporary Perspectives*, Blackwell, Oxford.
- Binford, L. R. (1971). "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential", *Memoirs of the Society for American Archaeology*, 25: 6–29 <https://doi.org/10.1017/S0081130000002525>.
- Dāna, M. (2015). Archaeological survey report of the central district of Darmian County. Archive of the Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of South Khorasan Province, unpublished report. [in Persian].
- Eskandar Beg Munshi. (2003). Tarikh-e 'Alam-ara-ye Abbasi [The history of Shah 'Abbas]. Vol. 2. Edited by I. Afshar. Tehran: Amir Kabir Publications. [in Persian].
- Etemad al-Saltaneh, M. H. B. A. (1984). Tarikh-e Montazam-e Naseri [The comprehensive history of Naseri]. Vol. 3. Edited by M. E. Rezvani. Tehran: Donyaye Ketab. [in Persian].
- Etemad al-Saltaneh, M. H. B. A. (1988). Mara'at al-Buldan [The mirror of countries]. Vol. 2. Edited by A. Nava'i. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian].
- E'tesam al-Molk, K. (n.d.). The travel account of Mirza Khanlar Khan E'tesam al-Molk. Edited by M. Mahmoudi. Tehran: Ferdowsi Printing Company. [in Persian].
- Fanudi, A. H. (2004). Mara'at al-Maknunat fi Tarikh al-Qayenat [The hidden treasures in the history of Qayenat]. Edited by M. Rafiei. Tehran: Hermes Publications. [in Persian].
- Forqani, M. F. (2006). History of the Ismailis of Quhistan. Tehran: Association for the Preservation of Iran's National Heritage. [in Persian].
- Grabar, O. (1966). "The Earliest Islamic Commemorative Structures", *Ars Orientalis*, 6: 7-46.
- Hafez Abru, Sh. A. (1991). Historical geography of Khorasan in the history of Hafez Abru (the quarter of Khorasan and Herat). Edited by G. Varham. Tehran: Ettela'at Publications. [in Persian].

- Ingold, T. (2007). "Materials against Materiality", *Archaeological Dialogues*, 14(1): 1–16 <https://doi.org/10.1017/S1380203807002127>.
- Khandamir, Gh. A. (1983). *Habib al-Siyar fi Akhbar Afrad al-Bashar* [The beloved of biographies concerning the affairs of mankind]. Tehran: Khayyam Publications. [in Persian].
- Knappett, C. (2005). *Thinking Through Material Culture: An Interdisciplinary Perspective*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mahmoudi Nasab, A., Mousavi Haji, S. R., & Taghavi, A. (2021). Introduction and architectural analysis of the Sultan Ebrahim Reza mausoleum in Darmian and interpretation of its historical graffiti. *Journal of Archaeological Studies*, 13(4), 192–213. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2021.280274.142706> [in Persian].
- Meri, J.W. (2002). *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*, Oxford: Oxford University Press.
- Moudi, N., & Masoudi, H. (2025). Sociological analysis of consumerism in mourning ceremonies: A case study of Birjand. *Social-Cultural Studies of Khorasan*, 19(4), 149–193. <https://doi.org/10.22034/fakh.2025.516700.1726> [in Persian].
- Naseri, A., & Delrish, B. (2014). Historical geography of Khusf County. *Social-Cultural Studies of Khorasan*, 8(2), 131–160. [10.22034/fakh.2014.154418](https://doi.org/10.22034/fakh.2014.154418) [in Persian].
- Nasrābādi, A. (2003). Report on the documentation of the wall inscriptions of the Sultan Ebrahim Reza Mausoleum. Archive of the Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of South Khorasan Province, unpublished report. [in Persian].
- Parker Pearson, M. (1999). *The Archaeology of Death and Burial*, Stroud: Sutton Publishing.
- Renfrew, C. & Bahn, P. (2004). *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, (4th ed.). London: Thames & Hudson.
- Riyazi Heravi, M. Y. (1993). *Ayn al-Waqaye* [The eye of events]. Edited by M. A. Fekrat. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications. [in Persian].
- Rumlū, H. (2005). *Ahsan al-Tavarikh* [The best of histories]. Vol. 2. Edited by A. Nava'i. Tehran: Asatir Publications. [in Persian].
- Safā, Z. (1999). *History of literature in Iran*. Vols. 3–4. Tehran: Ferdows Publications. [in Persian].

- Sedighian, H. (2014a). Archaeological survey report of Khusf County. Archive of the Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of South Khorasan Province, unpublished report. [in Persian].
- Sedighian, H. (2014b). Archaeological survey report of the Quhistan and Gazik districts of Darmian County. Archive of the Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of South Khorasan Province, unpublished report. [in Persian].
- Shateri, M. (2015). The sacred shrines of South Khorasan. Tehran: Publications affiliated with the Endowment and Charity Organization. [in Persian].
- Statistical Yearbook of South Khorasan Province. (2012). Tehran: Statistical Center of Iran. [in Persian].
- Tainter, J. A. (1978). "Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems", *Advances in Archaeological Method and Theory*, 1: 105–141 <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-003101-6.50010-X>.
- Tilley, C. (1994). *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford: Berg.
- Wilber, D., & Golombek, L. (1995). Timurid architecture in Iran and Turan. Translated by M. Y. Kiani. Tehran: Cultural Heritage Organization of Iran. [in Persian].
- Williams, H. (2006). *Death and Memory in Early Medieval Britain*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Yate, C. E. (1986). Khorasan and Sistan. Translated by Qodratollah Rowshani. Tehran: Yazdan Publications. [in Persian].

چشم‌انداز تدفینی و مادیت مرگ در سده‌های متأخر اسلامی: مطالعه‌ای باستان‌شناختی در دو شهرستان خوسف و درمیان

حسین صدیقیان^۱

تاریخ پذیرش: .../.../...

تاریخ دریافت: .../.../...

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ، شماره

<http://>

arhan

چکیده

فضاهای تدفینی از جمله غنی‌ترین منابع فرهنگ مادی برای شناخت ساختارهای اجتماعی، نظام‌های باور و هویت گروهی جوامع انسانی‌اند؛ زیرا آنچه جوامع برای مردگان خود می‌سازند بازتاب مستقیم جهان‌بینی زندگان است. با این حال، مطالعه‌ی باستان‌شناختی فضاهای تدفینی در ایرانِ دورانِ اسلامی عمدتاً در حوزه‌ی معماری‌شناسیِ توصیفی باقی مانده و کمتر با رویکردهای نظری مدرن باستان‌شناسی تلفیق شده است. این خلأ نظری در مناطق کمترمطالعه‌شده‌ای چون خراسان جنوبی، که با وجود تنوع چشمگیر بناهای تدفینی تاکنون از منظر باستان‌شناسی مرگ مورد توجه قرار نگرفته، محسوس‌تر است. پژوهش حاضر، با آگاهی از این خلأ و با هدف شناخت الگوهای سازه‌ای و فضایی بناهای تدفینی و تفسیر آن‌ها در بافت فرهنگی و اجتماعی منطقه، به مطالعه‌ی چشم‌انداز تدفینی شهرستان‌های خوسف و درمیان در استان خراسان جنوبی در سده‌های متأخر اسلامی می‌پردازد. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که چه الگوهایی از تنوع سازه‌ای و فضایی در بناهای تدفینی دو شهرستان قابل شناسایی است؟ و این الگوها چه نسبتی با جایگاه اجتماعی و مذهبی متوفا و کارکرد موقعیت فضایی بناها

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

دارند؟ روش پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی بوده و داده‌های آن از طریق مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها در چهارچوب نظری چشم‌انداز تدفینی، مادیت مرگ و تنوع آیینی صورت پذیرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که چشم‌انداز تدفینی دو شهرستان، موزاییکی از سنت‌های متمایز است: هم‌زیستی بناهای گنبددار مسقف با فضاهای محصور بدون سقف و قبور کشیده‌ی چند متری مشایخ و عارفان؛ شکل و ابعاد بنا با جایگاه متوفا پیوند معنادار دارد؛ بنای آرامگاهی برخی مشایخ نسبت به بنای آرامگاهی علمای منطقه بزرگ‌تر و پرتکلف‌تر ساخته شده است؛ همچنین قبور برخی مزارها نیز بدون سازه‌ی معماری بوده اما جایگاه متوفا را از ابعاد قبر مشخص می‌کردند؛ پوشش برخی قبور با سنگ سفید چخماق در خوسف نیز نشانی از تعلق گروهی است. این موارد بازتاب‌دهنده‌ی تنوع در نظام‌های باور، جایگاه اجتماعی و سنت‌های مادی گروه‌های مختلف ساکن در منطقه‌اند.

واژه‌های کلیدی: چشم‌انداز تدفینی، مادیت مرگ، سده‌های متأخر اسلامی، خوسف، درمیان.

مقدمه

مرگ و آیین‌های مرتبط با آن از دیرباز یکی از مهم‌ترین حوزه‌های بازتاب فرهنگ مادی بوده‌اند. آنچه جوامع انسانی برای مردگان خود می‌سازند، چگونگی تزئین قبور، انتخاب مکان مناسب برای ساخت آرامگاه‌ها و مصالحی که برای این کار برمی‌گزینند، همگی، تصمیم‌هایی‌اند که جهان‌بینی، ساختار اجتماعی و نظام باورهای یک جامعه را در خود رمزگذاری می‌کنند. از این رو فضاهای تدفینی نه صرفاً مکان‌هایی برای دفن مردگان بلکه اسناد مادی فرهنگ زندگان‌اند که خوانش باستان‌شناختی آن‌ها می‌تواند ابعادی از تاریخ فرهنگی را آشکار سازد که در منابع مکتوب بازتاب نیافته یا کمتر به آن پرداخته شده است. در ایران دوران اسلامی، بناهای تدفینی از جمله غنی‌ترین منابع مادی برای مطالعه‌ی تاریخ فرهنگی، مذهبی و اجتماعی به‌شمار می‌روند. آرامگاه‌ها و قبرستان‌های تاریخی در سراسر این سرزمین پراکنده‌اند و هر یک در بافت فرهنگی و جغرافیایی

خاص خود سنت‌های تدفینی متمایزی را بازتاب می‌دهند. با این حال، مطالعه‌ی این بناها در پژوهش‌های باستان‌شناختی ایران عمدتاً در حوزه‌ی معماری‌شناسی توصیفی باقی مانده و کمتر با رویکردهای نظری مدرن باستان‌شناسی تلفیق شده است (برای نمونه، ر.ک: ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴)؛ این خلأ نظری به‌ویژه در مناطق کمتر مطالعه‌شده‌ای چون خراسان جنوبی محسوس‌تر است؛ منطقه‌ای که با وجود غنای فرهنگی و تنوع چشمگیر بناهای تدفینی، تاکنون از منظر باستان‌شناسی مرگ مورد توجه قرار نگرفته است. در مناطقی از این استان، مانند دو شهرستان خوسف و درمیان، اشکال متنوعی از ابنیه‌ی آرامگاهی و فضاهای تدفینی وجود دارد که تاکنون بیشتر در حد توصیف مختصر معماری بدان‌ها پرداخته شده است (برای نمونه، ر.ک: محمودی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۰). با وجود تنوع مطرح‌شده در این مناطق، هنوز روشن نیست که این تنوع ظاهری بازتاب چه نظام‌های اجتماعی و باورمحورانه‌ای است. در عین حال که مشخص نیست این تنوع ارتباطی با جایگاه اجتماعی و مذهبی متوفیان دارد یا خیر. این موارد، بدون چهارچوب نظری مشخص، بیشتر در حد توصیف صرف باقی می‌مانند.

پژوهش حاضر، با آگاهی از این خلأ و با تکیه بر داده‌های میدانی حاصل از بررسی‌های باستان‌شناختی شهرستان‌های خوسف و درمیان در سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴ (صدیقیان، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴؛ دانا، ۱۳۹۴)، می‌کوشد تا چشم‌انداز تدفینی این دو شهرستان را در سده‌های متأخر اسلامی، از دوره‌ی تیموری تا قاجار، در چهارچوب رویکردهای نظری چشم‌انداز تدفینی، مادیت مرگ و تنوع آیینی مطالعه و تحلیل کند. لازم به ذکر است که شهرستان خوسف تقریباً در نیمه‌ی جنوبی و درمیان در نیمه‌ی شرقی استان خراسان جنوبی قرار گرفته‌اند. اهداف اصلی این پژوهش عبارت‌اند از: شناخت الگوهای سازه‌ای و مادی بناهای تدفینی دو شهرستان و تبیین نسبت میان آن‌ها؛ تحلیل رابطه‌ی میان شکل و ابعاد بنای تدفینی با جایگاه اجتماعی و مذهبی متوفا؛ تفسیر بار معنایی انتخاب‌های مادی در ساخت قبور و تحلیل پیوند موقعیت فضایی بناهای تدفینی با کارکرد و معنای آن‌ها در منظر طبیعی و سازه‌ی ساخته‌شده. در راستای این اهداف، پژوهش حاضر در پی پاسخ به چند پرسش اساسی است: چه الگوهایی از تنوع سازه‌ای و مادی در بناهای

تدفینی خوسف و درمیان قابل شناسایی است و این الگوها چه نسبتی با یکدیگر دارند؟ آیا میان شکل و ابعاد بنای تدفینی از یک سو و جایگاه اجتماعی و مذهبی متوفا از سوی دیگر الگوی هم‌سویی وجود دارد؟ انتخاب‌های مادی در ساخت قبور، از نوع مصالح گرفته تا شیوه‌ی پوشش، چه بار معنایی را در چشم‌انداز تدفینی منطقه حمل می‌کنند؟ و موقعیت فضایی بناهای تدفینی در منظر طبیعی و ساخته‌شده چگونه با کارکرد و معنای آن‌ها پیوند دارد؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و بر پایه‌ی مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای تهیه شده است. در این پژوهش تلاش شده، با بهره‌گیری از داده‌های مستقیم میدانی و تحلیل آن‌ها در چهارچوب نظری مشخص، الگوهای سازه‌ای و مادی آرامگاه‌ها و قبرستان‌های دو شهرستان خوسف و درمیان در استان خراسان جنوبی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. روش کار بر سه تکنیک تحلیلی مشخص استوار است که هر یک به یکی از پرسش‌های پژوهش پاسخ می‌دهد: گونه‌شناسی سازه‌ای (طبقه‌بندی بناها بر اساس پلان، پوشش و ابعاد) برای شناسایی الگوهای تنوع سازه‌ای و سنجش رابطه‌ی آن‌ها با جایگاه متوفا؛ تحلیل مصالح (بررسی نوع و منشأ ماده‌ی به‌کاررفته در سازه و پوشش قبور) برای تفسیر بار معنایی انتخاب‌های مادی؛ و خوانش فضایی (بررسی موقعیت بنا در ارتباط با منظر طبیعی و بافت سکونتگاهی) برای تحلیل پیوند موقعیت فضایی بناها با کارکرد و معنای آن‌ها. داده‌های به‌دست آمده از بررسی میدانی در قالب مقایسه‌ی الگوهای تدفینی دو منطقه مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و تفسیر آن‌ها در پرتو چهارچوب نظری چشم‌انداز تدفینی و مادیت مرگ صورت پذیرفته است.

در همین زمینه لازم به ذکر است که دو شهرستان خوسف در ۱۳۹۳ و درمیان در ۱۳۹۴ به‌صورت منظم و هدفمند مورد بررسی باستان‌شناختی قرار گرفتند (صدیق‌یان، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴؛ دانا، ۱۳۹۴). در جریان این بررسی‌ها، کلیه آرامگاه‌ها، مزارها، زیارتگاه‌ها و قبرستان‌های تاریخی دو شهرستان نیز شناسایی، مستندسازی و ثبت شدند. اطلاعات گردآوری‌شده شامل مستندسازی معماری بناها، ثبت مصالح ساختمانی، اندازه‌گیری ابعاد قبور و سازه‌ها، تعیین موقعیت جغرافیایی

با دستگاه GPS، عکاسی و تهیه پلان و مصاحبه با اهالی محلی در مورد تاریخ شفاهی بناهای آرامگاهی یا سازه، کارکرد و هویت بناها بوده است. لازم به تأکید است که مصاحبه‌های محلی صرفاً در حکم داده‌ای مکمل و زمینه‌ساز برای تفسیر یافته‌های مادی و مستندات میدانی به کار رفته‌اند و پژوهش حاضر مدعی طرح یا روش‌شناسی مستقل قوم‌باستان‌شناسی نیست؛ در عین حال سعی شده است که نتایج حاصل از روایات محلی با احتیاط علمی لازم و در کنار شواهد مستند دیگر ارائه گردند. در مجموع دوازده بنای آرامگاهی و شش قبرستان تاریخی در شهرستان خوسف و تعداد سیزده بنای آرامگاهی در شهرستان درمیان شناسایی و مستند گردیدند که تماماً مربوط به سده‌های متأخر اسلامی هستند (جدول ۱ و ۲). در کنار داده‌های میدانی، از منابع مکتوب شامل متون تاریخی، پژوهش‌های باستان‌شناختی پیشین، مطالعات معماری اسلامی و منابع نظری مرتبط با چهارچوب پژوهش بهره گرفته شده است. این مطالعات زمینه‌ی لازم برای تفسیر داده‌های میدانی و تحلیل آن‌ها را در بافت تاریخی و فرهنگی منطقه فراهم آورده است.

شماره	نام اثر	ارتفاع از سطح دریا	قدمت	عرض جغرافیایی	طول جغرافیایی
۱	آرامگاه پیرمراد بصیران	۱۴۰۶	قاجار	590632	315718
۲	مزار سید ابوالقاسم	۱۲۴۹	" "	585129	321602
۳	مزار شاه سلیمان علی شادان	۱۹۰۹	قاجار	590113	322346
۴	مزار شاه	۱۷۳۵	قاجار	590145	322646
۵	مزار گل	۱۸۱۳	اواخر تیموری	591008	324110
۶	امام‌زاده سید ابوالقاسم	۱۵۱۴	قاجار - پهلوی	653851.6	3654647.9
۷	محوطه آرامگاهی خور	۱۱۲۷	" "	634695.2	3645433.2
۸	قدمگاه خواجه خضر	۱۳۱۸	" "	676074.4	3628185.2
۹	مزار کلاته ملک	۱۳۲۷	" "	677794.5	3632406.2
۱۰	مزار سید ابوالقاسم	۱۳۱۱	قاجار	674152.8	3629414.5
۱۱	آرامگاه ملا علی اکبر خوسفی	۱۳۱۳	" "	676580.3	3627547.2
۱۲	آرامگاه ابن حسام خوسفی	۱۲۹۳	" "	675760	3628302.9
۱۳	محوطه قبرستان خوسف	۱۳۱۲	قرن ۹ تا ۱۱ ه.ق	3627610.7	676683.3
۱۴	قبرستان بیشه	۱۲۴۵	قاجار	314214	590519

590649	315716	قرن ۱۰ تا ۱۳ ه.ق	۱۴۰۶	قبرستان بصیران	۱۵
585413	321305	قاجار	۱۲۵۷	قبرستان سرچاه شور	۱۶
585014	321914	" "	۱۳۰۸	قبرستان فسون	۱۷
591349	324238	اسلامی	۱۹۶۹	قبرستان کمر قلعه	۱۸

جدول ۱: لیست بناهای آرامگاهی و قبرستان‌های تاریخی شناسایی شده‌ی شهرستان خوسف

جدول ۲: لیست بناهای آرامگاهی و سازه‌های تدفینی شناسایی شده‌ی شهرستان درمیان

شماره	نام اثر	ارتفاع از سطح دریا	قدمت	عرض جغرافیایی	طول جغرافیایی
۱	آرامگاه سلطان ابراهیم رضا	۱۹۹۶	۹۱۷ ق	243998	3644094
۲	زیارتگاه شیخ محمود قلندر	۱۲۸۵	صفوی تا قاجار	240594.1	3633747.2
۳	مقبره شریف	۲۱۰۶	قاجار/پهلوی	752720.4	3672942.6
۴	مقبره آیتی درختی	۲۰۷۵	" "	752719.6	3672973.4
۵	مقبره زهرایی	۲۰۲۶	" "	752628	3672670
۶	مقبره زین‌العابدین	۲۰۰۳	قاجار	753116.2	3672675.4
۷	مقبره واعظی	۱۹۹۸	قاجار/پهلوی	753089.5	3672705.5
۸	آرامگاه خاندان رفیعی	۱۹۹۰	" "	771615.2	3637981.4
۹	مزار سلطان تیمور	۱۹۹۰	صفوی تا قاجار	771609.1	3638012.1
۱۰	مزار بی‌بی صاحب	۱۹۹۶	قاجار/پهلوی	761484.9	3648418.7
۱۱	مزار خواجه‌ها	۱۵۹۴	صفوی تا قاجار	772783	3652758.5
۱۲	مزارهای سلطان احمد و سلطان محمود	۱۶۱۰	" "	224131.2	3645774.1
۱۳	مزارهای اشک یا سلطان محمود	۱۴۷۴	" "	227686.3	3658622.5

پیشینه‌ی پژوهش

مطالعه‌ی بناهای تدفینی و فضاها‌ی آرامگاهی در ایران دوران اسلامی سابقه‌ای نسبتاً طولانی در پژوهش‌های معماری و هنر اسلامی دارد. در سطح کلان، آثاری چون پژوهش ویلبر و گلمبک (۱۳۷۴) درباره‌ی معماری تیموری ایران و توران و مطالعات اوگ گرابار (۱۹۶۶) درباره‌ی نخستین بناهای یادبود اسلامی چهارچوب‌های تاریخی و گونه‌شناختی مهمی برای مطالعه‌ی معماری

تدفینی اسلامی فراهم آورده‌اند. در حوزه‌ی رویکردهای نظری، آثار بینفورد (1971)، تینتر^۲ (1978) و پارکر پیرسون^۳ (1999) پایه‌های نظری باستان‌شناسی مرگ را بنا نهاده‌اند و آثار تیلی^۴ (1994) و اشمور و کناپ^۵ (1999) چارچوب چشم‌انداز تدفینی را تدوین کرده‌اند. این منابع نظری، در کنار یکدیگر، بستر تحلیلی پژوهش حاضر را فراهم می‌آورند، هرچند کاربرد مستقیم این رویکردها در مطالعه‌ی بناهای تدفینی ایران دوران اسلامی هنوز در مراحل اولیه‌ی خود است. در سطح منطقه‌ای و دو شهرستان مورد مطالعه، پژوهش‌های انجام شده درباره‌ی بناهای تدفینی خراسان جنوبی، در سده‌های متأخر اسلامی، بسیار محدود و عمدتاً توصیفی‌اند. شاطری (۱۳۹۴) در کتاب *وارثان عترت: بقاع متبرکه خراسان جنوبی* به برخی ابنیه‌ی آرامگاهی شهرستان‌های خوسف و درمیان اشاراتی اجمالی داشته است. این اثر هرچند فهرستی مقدماتی از بناهای مذهبی و آرامگاهی استان را فراهم می‌آورد، اما رویکرد آن توصیفی است و تحلیل باستان‌شناختی یا نظری از بناها ارائه نمی‌دهد. ناصری و دلریش (۱۳۹۲) نیز در مقاله‌ای به بررسی جغرافیای تاریخی شهرستان خوسف پرداخته و مباحثی درباره‌ی وضعیت جغرافیایی منطقه، وجه تسمیه و تاریخ سیاسی آن مطرح کرده‌اند. این پژوهش زمینه‌ی تاریخی و جغرافیایی مفیدی را فراهم می‌آورد اما به بناهای تدفینی به‌طور مستقل نپرداخته است. تنها اثر تخصصی، که مستقیماً به یکی از بناهای مورد مطالعه در این پژوهش اختصاص یافته، مقاله‌ی محمودی‌نسب و همکاران (۱۴۰۰) است. در این مقاله به بررسی بنای آرامگاه سلطان ابراهیم رضای درمیان و کتیبه‌های آن پرداخته‌اند. البته پیش از آن، نصرآبادی (۱۳۸۲) نیز در گزارشی منتشر نشده به بررسی کتیبه‌های این بنا پرداخته بود. هر دو پژوهش رویکردی کتیبه‌شناختی و معمارشناختی دارند و از منظر باستان‌شناسی مرگ به بنا ننگریسته‌اند. در سطح اسناد رسمی نیز، برخی ابنیه‌ی آرامگاهی دو

^۲ Tainter

^۳ Pearson

^۴ Tilley

^۵ Ashmore & Knapp

شهرستان به ثبت در فهرست آثار ملی کشور رسیده‌اند؛ از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به مزار سیدابوالقاسم، مزار شاه و مزار شیخ شمس‌الدین و شیخ ابوسعید خلوتی در روستای گل از توابع شهرستان خوسف، و آرامگاه سلطان ابراهیم رضا، زیارتگاه ملامحمد و مقبره‌ی شریف در شهرستان درمیان اشاره کرد. پرونده‌های ثبتی این ابنیه اطلاعات توصیفی و مستندنگاری پایه‌ای را دربرمی‌گیرند اما فاقد تحلیل باستان‌شناختی هستند. علاوه بر این موارد، ابنیه‌ی مورد مطالعه در پژوهش حاضر در بررسی‌های میدانی سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴ شناسایی شده‌اند. در حال حاضر نیز گزارش‌های این بررسی‌ها به‌صورت منتشر نشده در آرشیو اداره‌ی کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی موجود است (صدیقیان، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴؛ دانا، ۱۳۹۴).

مرور پیشینه‌ی پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات پیشین درباره‌ی بناهای تدفینی دو شهرستان یا جنبه‌ای توصیفی و معرفی‌نامه‌ای داشته‌اند، یا به بنایی خاص و از منظری کتیبه‌شناختی پرداخته‌اند. حتی مطالعاتی که به مناسک مرگ در خراسان جنوبی پرداخته‌اند نیز عمدتاً رویکردی جامعه‌شناختی و معطوف به مناسک معاصر داشته‌اند (مودی و مسعودی، ۱۴۰۳). با توجه به این موارد، هیچ پژوهشی تاکنون این بناها را در چهارچوب نظری باستان‌شناسی مرگ و با رویکرد چشم‌انداز تدفینی به‌صورت منسجم مطالعه نکرده است. با توجه به این موارد، پژوهش حاضر می‌کوشد تا حدودی این خلأ را پر کند.

چهارچوب نظری

مطالعه‌ی باستان‌شناختی بناها و فضاها تدفینی در دهه‌های اخیر از حوزه‌ای صرفاً توصیفی و معمارشناختی فراتر رفته و به یکی از پربرترین زمینه‌های نظری در باستان‌شناسی تبدیل شده است. پژوهش حاضر بر دو چهارچوب نظری اصلی استوار است که مکمل یکدیگرند: چشم‌انداز تدفینی^۶ و مادیت مرگ^۷. این دو رویکرد، که در دهه‌های اخیر در باستان‌شناسی مرگ جایگاه

محوری یافته‌اند، چهارچوبی منسجم را برای خوانش داده‌های مادی حاصل از بررسی‌های میدانی فراهم می‌آورند. باستان‌شناسی مرگ، به‌مثابه حوزه‌ای نظری، از دهه‌ی ۱۹۷۰ میلادی با آثار بینفورد و جوزف تینتر پایه‌گذاری شد. بینفورد (1971: 21-22) در مقاله‌ی تأثیرگذار خود نشان داد که تنوع در شیوه‌های تدفین بازتاب مستقیم پیچیدگی اجتماعی و تمایز در جایگاه افراد است. تینتر (1978: 120-121) نیز، با بسط این رویکرد، سرمایه‌گذاری انرژی در سازه‌های تدفینی را شاخصی برای سنجش مقام اجتماعی متوفا دانست. در پژوهش حاضر، تنوع چشمگیر در سازه‌های تدفینی، از بناهای گنبددار مسقف تا فضاهای محصور بدون پوشش، از قبور کشیده چند متری تا قبور ساده پشته‌ای، در پرتو این رویکرد قابل تفسیر است.

چشم‌انداز تدفینی، به‌مثابه یک رویکرد نظری در باستان‌شناسی، ریشه در تحولات گسترده‌تر باستان‌شناسی منظر دارد. این رویکرد فضاهای تدفینی را نه به‌عنوان مکان‌هایی منفرد و منتزع از بافت بلکه به‌عنوان بخشی از یک منظر اجتماعی و فرهنگی گسترده‌تر می‌نگرد که در آن روابط میان زندگان و مردگان، میان گروه‌های اجتماعی مختلف و میان انسان و محیط طبیعی به‌صورتی فعال بازتولید می‌شود (Ashmore & Knapp, 1999: 30-32). در این چارچوب، موقعیت آرامگاه‌ها و قبرستان‌ها در منظر، ارتباط آن‌ها با بافت روستایی یا شهری و سازمان فضایی درونی آن‌ها همگی واجد معنا هستند و قابل خوانش باستان‌شناختی‌اند. کریس تیلی در کار تأثیرگذار خود نشان داده که چگونه مکان‌های تدفینی در فرهنگ‌های مختلف انسانی به‌مثابه نقاط لنگرگاه حافظه‌ی جمعی و هویت گروهی عمل می‌کنند. از این رو انتخاب مکان، جهت‌گیری و شکل بنای تدفینی هیچ‌کدام تصادفی نیستند (Tilley, 1994: 47-48). در داده‌های مورد بررسی در این پژوهش، قرارگیری بناها بر بالای تپه‌ماهورها، در دامنه‌ی کوه، در مرکز بافت روستایی یا در فاصله‌ای معین از سکونتگاه همگی بازتاب‌دهنده‌ی منطقی از این انتخاب‌های معنادار فضایی‌اند که تحلیل آن‌ها در چارچوب چشم‌انداز تدفینی امکان‌پذیر می‌شود.

مادیت مرگ رکن نظری دیگر این پژوهش را تشکیل می‌دهد. این رویکرد، با تکیه بر مطالعات مادیت‌شناسی^۸ که در آثار تیم اینگولد و کارل کناپت بسط یافته، بر آن است که اشیا و مصالح مادی صرفاً ابزار انسان نیستند بلکه خود فاعلیت رابطه‌ای دارند و در شکل‌دادن به روابط اجتماعی و فرهنگی نقش فعال ایفا می‌کنند (Ingold, 2007: 11-12, Knappett, 2005: 29-30). در حوزه‌ی مطالعات تدفینی، این رویکرد را می‌توان در آثار هاوارد ویلیامز دنبال کرد که نشان داده چگونه انتخاب مصالح، شکل سازه و نحوه‌ی پوشش قبر در جوامع مختلف واجد بار معنایی عمیق بوده و تمایزات اجتماعی، مذهبی و فرهنگی را در خود رمزگذاری می‌کند (Williams, 2006: 39). در حوزه‌ی باستان‌شناسی مرگ، این رویکرد به‌ویژه در آثار میک پارکر پیرسون بسط یافته است. پارکر پیرسون^۹ (1999: 31-33, 7-8) نشان داد که انتخاب مصالح در سازه‌های تدفینی، مانند نوع سنگ، نوع آجر و شیوه‌ی پوشش قبر، کنشی آگاهانه و معنادار است که جهان‌بینی، باور مذهبی و جایگاه اجتماعی گروه‌های مختلف را بازتاب می‌دهد در داده‌های این پژوهش تنوع چشمگیری در مادیت سازه‌های تدفینی قابل مشاهده است: از بناهای گنبددار مسقف با تزئینات کاربندی و مقرنس تا فضاهای محصور بدون سقف با قبور کشیده لاشه‌سنگی و از پوشش قبور با سنگ سفید چخماق تا قبور ساده پشته‌ای. هر یک از این انتخاب‌های مادی در بافت تاریخی و فرهنگی خود قابل بررسی و مطالعه است.

افزون بر موارد ذکر شده، پژوهش به‌طور ضمنی از مفهوم تنوع آیینی^{۱۰} در شاخصه‌هایی چون معماری بنا نیز بهره می‌گیرد. رنفرو و بان^{۱۱} (2004: 408-409) در بحث از شناسایی آیین در باستان‌شناسی، تأکید کردند که تنوع در شکل، اندازه و موقعیت سازه‌های مرتبط با مرگ می‌تواند نشانگر تفاوت در نظام‌های باور و اندیشه‌های دینی باشد. این مفهوم در بررسی تفاوت میان بناهای

Materiality Studies^۸

. Parker Pearson^۹

Ritual Variability^{۱۰}

. Renfrew & Bahn^{۱۱}

مسقف گنبددار و فضاهای محصور بدون سقف و نیز در تحلیل عناوین متوفیان مثل شیخ، پیر، سلطان و امامزاده، که به سنت‌های عرفانی و مذهبی متفاوت اشاره دارند، به کار گرفته می‌شود؛ هرچند، با توجه به محدودیت منابع مکتوب در این زمینه، تفسیرها با احتیاط لازم ارائه خواهند شد.

موقعیت جغرافیایی و پیشینه‌ی تاریخی

دو شهرستان خوسف و درمیان در نیمه‌ی جنوبی و شرقی استان خراسان جنوبی واقع شده‌اند. شهرستان خوسف از جانب جنوبی با استان کرمان هم‌مرز است و شهرستان درمیان از سوی شرقی با کشور افغانستان مرز مشترک دارد. شهرستان خوسف با وسعت ۱۳۱۴۴ کیلومتر مربع یکی از بزرگ‌ترین شهرستان‌های استان خراسان جنوبی به‌شمار می‌رود (سالنامه‌ی آماری/استان خراسان جنوبی، ۱۳۹۱: ۴۵). این شهرستان با وجود قرارگیری در منطقه‌ای عمدتاً گرم و خشک، که نیمه‌ی غربی و تا حدودی جنوب‌غربی آن را کویر لوت فرا گرفته، از سه اقلیم متفاوت کویری، کوه‌پایه‌ای و کوهستانی تشکیل شده است (صدیقیان، ۱۳۹۳: ج ۱، ۵-۳). این تنوع اقلیمی شرایط زیستی و سکونتی متفاوتی را در بخش‌های مختلف شهرستان پدید آورده است. شهرستان درمیان نیز با وسعت ۵۷۹۷ کیلومتر مربع، بخش اعظم آن را رشته‌کوه‌هایی با حداکثر ارتفاع ۲۸۰۰ متر در بر گرفته است (احمدیان، ۱۳۷۴: ۲۶). ویژگی‌های کوهستانی این شهرستان موجب شده که استقرارهای انسانی عمدتاً در دره‌ها و دامنه‌های کوه‌ها شکل گیرند؛ الگویی که در موقعیت‌یابی بناهای تدفینی نیز بازتاب یافته است.

اطلاعات تاریخی درباره‌ی شهرستان خوسف در سده‌های متأخر اسلامی بسیار محدود بوده و عمدتاً بر پایه‌ی مطالعات باستان‌شناختی صورت گرفته در منطقه استوار است. از جمله‌ی محدود منابعی که در طول دوره‌ی تیموری تا صفوی به این منطقه اشاره کرده‌اند کتاب حبیب‌السیر خواندمیر است که نکاتی در مورد ابن حسام خوسفی و زادگاه وی مطرح کرده است (خواندمیر، ۱۳۶۲: ۳۶). در دوره‌ی قاجار اشارات منابع تاریخی به این شهرستان اندکی بیشتر شده است. در همین ارتباط اعتصام‌الملک در سفرنامه‌ی خود، در ذکر مسیر بیرجند به طبس، از برخی

جای نام‌های محدوده‌ی شهرستان خوسف یاد کرده و از روستاهای تقاب و سیوجان به عنوان روستاهای معتبر نام می‌برد. وی همچنین از خوسف و قلعه‌ی آن یاد کرده و اشاره می‌کند که این منطقه توسط حاکم‌نشین قائن اداره می‌شده است (اعتصام‌الملک، بی تا: ۲۱۴-۲۱۳). فنودی، مؤلف دوره‌ی قاجاریه، نیز در کتاب خود در مورد تاریخ قائنات اشاره می‌کند که اهالی خوسف در این دوره و حاکمان آن شیعه‌مذهب بوده‌اند (فنودی، ۱۳۸۳: ۱۳۵). جز این موارد، اشارات تاریخی مهم دیگری به این منطقه در طول قرون متأخر اسلامی دیده نمی‌شود.

شهرستان درمیان در مقایسه با خوسف از حضور بیشتری در منابع مکتوب برخوردار است. مهم‌ترین استقرار تاریخی این شهرستان، شهر طبس مَسینا (مَسینان) یا عَناب بوده که جغرافیایانویسانی چون خوافی از آن نام برده‌اند (خوافی، ۱۳۷۰: ۳۲-۳۱). طبس مسینان، در این برهه‌ی زمانی، شهری کوچک یا روستایی بزرگ، محصور در قلعه‌ای دایره‌ای شکل بوده که پیوسته صحنه‌ی درگیری‌های مختلف بوده است (بیت، ۱۳۶۵: ۱۱۷-۱۱۶؛ ریاضی هروی، ۱۳۷۲: ۵۷-۵۸؛ روملو، ۱۳۸۴: ۱۰۰۶). از دیگر مراکز استقراری منطقه نیز در متون تاریخی اشاراتی شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ج ۳، ۱۷۳۶ و اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۲: ۱۱۳۴-۱۱۳۳). استقرارهای گزیک و روستای درخش نیز در متون دوره‌ی قاجاریه به اختصار ذکر شده‌اند (بیت، ۱۳۶۵: ۶۳، ۱۱۷؛ اسکندرمنشی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۴۵۶). اشارات این منابع عمدتاً در ارتباط با حملات و درگیری‌های نظامی است و اطلاعات فرهنگی یا اجتماعی چندانی را در بر نمی‌گیرد.

با وجود محدودیت منابع مکتوب، شواهد موجود نشان می‌دهد که هر دو منطقه در دوره‌ی تیموری تا اواخر صفوی از اهمیت قابل توجهی برخوردار بوده‌اند. نزدیکی به هرات، پایتخت فرهنگی و سیاسی تیموریان و وجود راه‌های تجاری، که بیرجند را به هرات متصل می‌کرد، موجب شد که این مناطق محل رفت‌وآمد امرا و شاهزادگان تیموری باشد و برخی از ایشان در این منطقه حکومت کنند (آیتی، ۱۳۷۱: ۹۳، فرقانی، ۱۳۸۵: ۷۰). حاکمان تیموری توجه ویژه‌ای به حمایت از مشایخ، زهاد، علما و سادات داشتند (صفا، ۱۳۷۸، ج ۴: ۴۷) و همین امر زمینه‌ی ساخت بناهای آرامگاهی متعددی را در منطقه فراهم آورد. علاوه بر موارد ذکر شده، در این دوره و پس از آن،

نهضت‌های شیعی-صوفی رواج روزافزونی یافتند و فرقه‌های بزرگی چون نقشبندیه، نعمت‌اللهیه، نوربخشیه و صفویه شکل گرفتند (صفا، ۱۳۷۸، ج ۳: ۱۶۶). این فضای فکری و مذهبی حضور پررنگ صوفیان و عارفان را در منطقه به دنبال داشت و موجبات شکل‌گیری بناهای آرامگاهی متعددی شد که به نحوی با این جریان‌های عرفانی مرتبط بودند. آرامگاه سلطان ابراهیم‌رضا در درمیان با تاریخ ۹۱۷ق و عنوان «قطب‌الساکنین» برای متوفا و مزار شیخ شمس‌الدین و شیخ ابوسعید خلوتی در خوسف از دوره‌ی تیموری-صفوی و هر دو، در همین بافت تاریخی قابل فهم‌اند. این پیوند میان فضای فکری دوره‌ی تیموری-صفوی و شکوفایی معماری تدفینی منطقه یکی از کلیدی‌ترین زمینه‌های تفسیر داده‌های این پژوهش را فراهم می‌آورد.

معرفی و توصیف آرامگاه‌ها و قبور

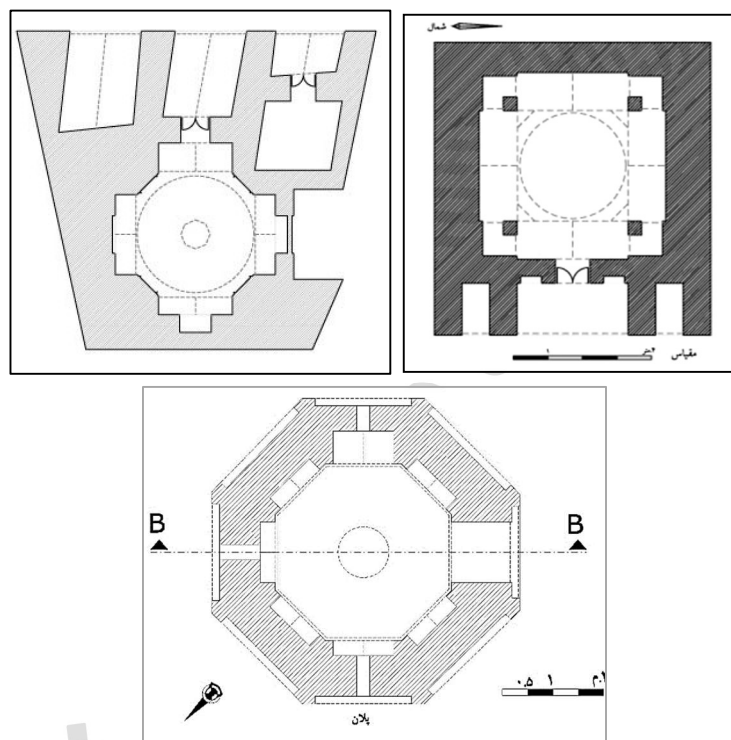
در بخش حاضر به اجمال بناهای آرامگاهی و قبور مطالعه شده‌ی قرون متأخر اسلامی، در محدوده‌ی دو شهرستان خوسف و درمیان، معرفی شده و ویژگی‌های مهم و کلی آن‌ها، که به نحوی مرتبط با پژوهش حاضر است، ذکر می‌گردد. بر همین اساس ابتدا آثار خوسف و سپس آثار درمیان معرفی می‌شوند که بدین شرح است:

الف) شهرستان خوسف: بناهای تدفینی خوسف از همگنی سازه‌ای زیادی برخوردارند. بیشتر آرامگاه‌های شناسایی شده دارای پوشش گنبدی‌اند و پلان‌های چهارضلعی، هشت‌ضلعی یا چلیپایی دارند (شکل ۱ و ۲ و جدول ۳). کهن‌ترین بنای آرامگاهی شناخته شده‌ی این شهرستان مزار شیخ شمس‌الدین و شیخ ابوسعید خلوتی از توابع روستای گل است که براساس سند مکتوب به اواخر دوره تیموری (قبل از سال ۹۰۷ق) تعلق دارد (صدیقیان، ۱۳۹۳، ج ۱: ۴۷۳). این بنا متشکل از یک ایوان مرکزی و دو حجره در دو سوی آن است: حجره‌ی غربی با دیوارهای سنگی و پوشش گنبدی آجری و حجره‌ی شرقی با خشت خام ساخته شده است. وجود تزئینات کاربندی سنگی در این بنا آن را از دیگر آرامگاه‌های منطقه متمایز می‌سازد. بنای دیگری که احتمالاً قدمت زیادی داشته و شاید زمان ساخت آن به دوره‌ی صفوی برسد مزار شاه در روستای مزار است؛ چرا که به استناد کتیبه‌ی موجود، این بنا توسط شخصی به‌نام «میرحسن‌خان» در دوره‌ی قاجار کاملاً

بازسازی شده است. مزار شاه با پلان چلیپایی، تزئینات ظریف رسمی‌بندی و مقرنس گچی در زیر گنبد، یکی از ابنیه‌ی ارزشمند آرامگاهی منطقه است. به جز این دو بنا، بقیه‌ی ابنیه‌ی آرامگاهی مطالعه شده‌ی این شهرستان مربوط به دوره‌ی قاجاریه تا اوایل پهلوی است. در میان بناهای مطالعه شده، آرامگاه ملاعلی‌اکبر خوسفی با پلان هشت‌ضلعی و پوشش عرقچین مستقیم بدون فیله‌پوش و آرامگاه ابن حسام خوسفی با فرم هشت‌ضلعی بر بالای صخره‌ای طبیعی به ارتفاع چهار متر، که دسترسی به آن از طریق پلکان میسر است، از نظر معماری شاخص هستند. مجموعه‌ی آرامگاهی خور نیز با بیش از ده بنای آرامگاهی خانوادگی خشتی در فضایی 38×64 متری، غنی‌ترین نمونه‌ی سازمان فضایی تدفینی در منطقه‌ی مورد مطالعه است. در قبرستان‌های تاریخی خوسف نیز ویژگی مادی مهمی قابل مشاهده است: پوشش برخی قبور با سنگ‌های سفید چخماق یا مرمر صورت گرفته که به گفته اهالی محل شیوه‌ای مرتبط با جماعت اهل سنت ساکن در منطقه بوده است. این قبور از نظر جهت‌گیری با سایر قبور منطقه همسان‌اند و همه رو به قبله قرار گرفته‌اند. الگوی توزیع این قبور در قبرستان‌های بصیران، سرچاه‌شور و خوسف نشان می‌دهد که این شیوه‌ی پوشش قبر با سنگ‌های سفید، یک سنت مادی متمایز و قابل شناسایی در چشم‌انداز تدفینی منطقه بوده است (شکل ۳).

شکل ۱: دو بنای آرامگاهی مزار شاه و مزار شیخ شمس الدین و شیخ ابوسعید خلوتی در شهرستان خوسف (منبع: نگارنده)

شکل ۲: سه پلان شاخص بناهای آرامگاهی خوسف شامل مزار سید ابوالقاسم، مزار شاه و آرامگاه ملا علی اکبر خوسفی (منبع: پرونده‌ی ثبتی این سه بنا)

شکل ۳: دو نمونه پوشش قبور با سنگ‌های سفید در دو قبرستان خوسف و سرچاه‌شور (منبع: نگارنده)

جدول ۳: بناهای آرامگاهی شناسایی شده در محدوده‌ی شهرستان خوسف و ویژگی‌های شاخص آن‌ها

نام اثر	دوره	پلان	پوشش	عنوان متوفا
آرامگاه پیرمراد	قاجار	چهارضلعی	گنبد	پیر
مزار سید ابوالقاسم	" "	چهارضلعی/تک‌ایوان	گنبد	سید
مزار شاه سلیمان علی شادان	قاجار/بازسازی جدید	چهارضلعی	گنبد	شاه

مزار شاه	صفوی/ بازسازی قاجار	چلیپایی/ تک ایوان	گنبد/ کلاه فرنگی	شاه
مزار شیخ شمس الدین و شیخ ابوسعید	اواخر تیموری	ایوان مرکزی و دو بنای چهار ضلعی گنبد دار در دو سمت آن	گنبد	شیخ
امام زاده سید ابوالقاسم	قاجار - پهلوی	هشت ضلعی	گنبد	سید
مجموعه آرامگاهی خور	قاجار	چند بنای مختلف	طاق دار	خانوادگی
قدمگاه خواجه خضر	" "	چلیپایی	گنبد	خواجه
مزار کلاته ملک	" "	چهار ضلعی	چهار گنبد	-
مزار سلطان ابوالقاسم	قاجار- پهلوی	چهار ضلعی	گنبد	سلطان
آرامگاه ملا علی اکبر خوسفی	" "	هشت ضلعی	گنبد	ملا/ شیخ
آرامگاه ابن حسام خوسفی	قاجار	هشت ضلعی	گنبد/ کلاه فرنگی	شاعر/ ادیب

ب) **شهرستان درمیان**: بناهای تدفینی شناسایی شده در شهرستان درمیان از نظر سازه‌ای و کارکردی تنوع چشمگیری دارند و در دو گروه کلی قابل دسته‌بندی‌اند: بناهای آرامگاهی مسقف و فضاهای تدفینی محصور بدون پوشش (شکل ۴ تا ۶ و جدول ۴). بناهای مسقف عمدتاً شامل آرامگاه‌هایی با پلان چهارضلعی یا هشت ضلعی و پوشش گنبدی‌اند. کهن‌ترین بنای شناسایی شده در این شهرستان آرامگاه سلطان ابراهیم رضا در روستای آبگرم بوده که در سال ۹۱۷ق،^{۱۲} ساخته شده است (نصرآبادی، ۱۳۸۲: ۳). این بنا در دو طبقه با پلان چهارضلعی، دو ایوان در اضلاع شمال شرقی و جنوب غربی، غرفه‌ها و راهروهایی برای اسکان زائران، گنبدخانه‌ای بزرگ و نیز یک

^{۱۲} البته برخی پژوهشگران اعتقاد دارند که این تاریخ می‌تواند مربوط به زمان پایان ساخت بنا باشد نه آغاز آن. از این روی احتمال می‌دهند که شاید زمان آغاز ساخت آن مربوط به اواخر دوره تیموری باشد (جهت آگاهی بیشتر ر.ک: محمودی نسب و همکاران، ۱۴۰۰).

آب‌انبار کنار بنا، ساخته شده است که از نظر معماری پیچیده‌ترین بنای تدفینی منطقه به‌شمار می‌رود. وجود ۹۷ کتیبه‌ی شناسایی شده در چهار لایه‌ی گچ‌اندود روی دیوارهای داخلی که قدیمی‌ترین آن‌ها به ۹۹۰ ق می‌رسد، این بنا را به منبعی استثنایی برای مطالعه‌ی تداوم زیارت و حافظه‌ی جمعی تبدیل می‌کند.

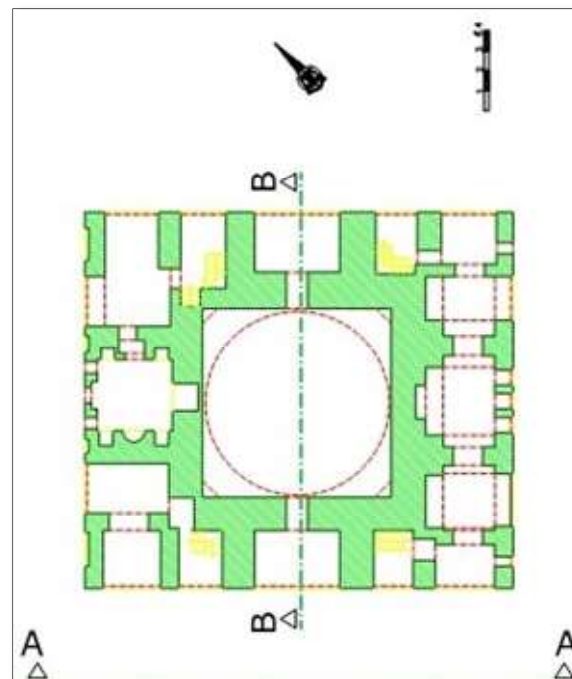
گروه دیگری از بناهای آرامگاهی مسقف درمیان را بناهای متعلق به دوره‌ی قاجار تا اوایل پهلوی تشکیل می‌دهند. این ابنیه عبارت‌اند از: مقبره‌ی شریف با پلان هشت‌ضلعی و دو مناره ورودی و تزئینات آجرکاری مرصع، مقبره آیتی درُخشی با دو فضای مجزا و پوشش گنبدی سنگی، مقبره‌ی زهرایی با پلان هشت‌ضلعی و گنبد عرقچین و مقبره‌ی زین‌العابدین و مقبره‌ی واعظی با پلان‌های مستطیل و مربع. مصالح به‌کاررفته در این بناها ترکیبی از سنگ، آجر، خشت خام، چوب و ملات گل و گچ است که تنوع آن‌ها خود بازتاب‌دهنده‌ی تفاوت در امکانات و جایگاه اجتماعی صاحبان آرامگاه‌هاست.

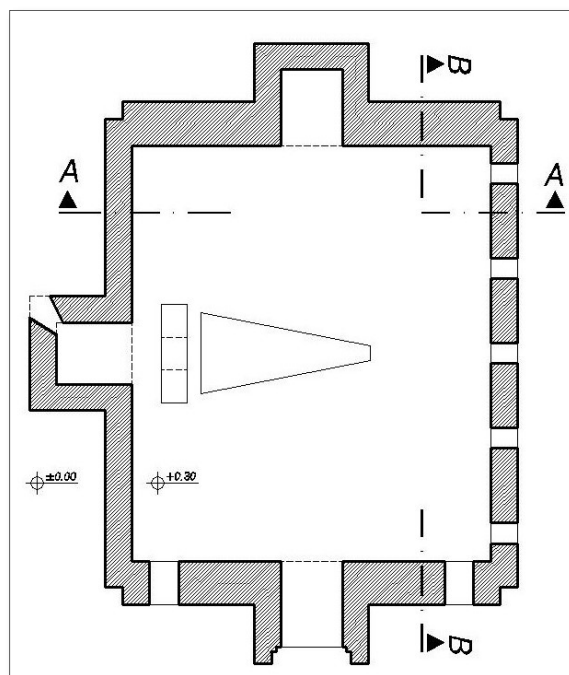
فضاهای تدفینی محصور بدون سقف گروه دوم بناهای آرامگاهی منطقه را تشکیل می‌دهند. آرامگاه خاندان رفیعی، واقع در یک کیلومتری شمال روستای درمیان، نمونه‌ی شاخص این گروه است: فضایی تقریباً مربع به اضلاع ۲۰ متر و مساحت ۴۰۰ متر مربع که با دیواری از لاشه‌سنگ و آجر محصور شده و فاقد هرگونه پوشش سقف است. مزار درمیان (معروف به سلطان تیمور) نیز با دیواری ۸×۱۸ متری از لاشه‌سنگ و قبری به ابعاد ۱،۵×۸ متر نیز در این گروه جای می‌گیرد. زیارتگاه ملا محمد یا مزار شیخ محمود قلندر در طبس مسینا نیز دارای دیواری خشتی در پیرامون مقبره و قبری لاشه‌سنگی، به طول ۷ و نیم متر، از ابنیه‌ی مهم منطقه است. مزار اشک نیز دو قبر کشیده‌ی لاشه‌سنگی به طول ۸ و ۶ متر دارد که درون فضایی محصور با دیوارهای لاشه‌سنگی خشکه‌چین قرار گرفته‌اند. طول غیرمعمول این قبور در مقایسه با قبور عادی، بازتاب‌دهنده‌ی منزلت والای متوفیان در حافظه‌ی جمعی محلی است؛ موضوعی که اهالی محل نیز به عینه بدان اشاره کرده‌اند. مزارهای طاغان نیز ترکیب جالب‌توجهی از دو الگو را نشان می‌دهند: دو قبر کشیده پشته‌ای لاشه‌سنگی، به طول سه تا پنج متر، مشابه الگوی شناخته شده

در سنت تدفینی مشایخ و عارفان، در کنار بنای امامزاده‌ای گنبددار و در یک صحن مشترک قرار گرفته‌اند (شکل ۶).

شکل ۴: دو نمونه بنای آرامگاهی مسقف در شهرستان درمیان شامل آرامگاه سلطان ابراهیم رضا در سمت راست و مقبره‌ی شریف در سمت چپ (منبع: نگارنده)

شکل ۵: دو نمونه پلان ابنیه‌ی آرامگاهی مسقف و غیر مسقف شهرستان درمیان، سمت راست:
آرامگاه سلطان ابراهیم رضا و سمت چپ: زیارتگاه ملا محمد (منبع: پرونده‌ی ثبتی دو بنا)

شکل ۶: دو نمونه بنای آرامگاهی غیرمسقف، با قبور بزرگ لاشه‌سنگی درمیان، شامل زیارتگاه

ملا محمد در سمت راست و مزار اشک در سمت چپ (منبع: نگارنده)

جدول ۴: بناهای آرامگاهی شناسایی‌شده در محدوده‌ی شهرستان درمیان و ویژگی‌های شاخص

آنها

نام اثر	دوره	پلان	پوشش	عنوان متوفا
آرامگاه سلطان ابراهیم رضا	۹۱۷ ق	چهارضلعی / دو ایوان	گنبد	سلطان / قطب
زیارتگاه شیخ محمود قلندر	صفوی تا قاجار	چهارضلعی	بدون سقف	شیخ / قلندر

مقبره شریف	قاجار/پهلوی	هشت ضلعی با دو مناره	گنبد	آیت الله
مقبره آیتی درخشی	" "	چهارضلعی	گنبد	آیت الله
مقبره زهرایی	" "	هشت ضلعی	گنبد	-
مقبره زین العابدین	قاجار	چهارضلعی	گنبد	ملا/شیخ
مقبره واعظی	قاجار/پهلوی	چهارضلعی	گنبد	-
آرامگاه خاندان رفیعی	" "	چهارضلعی	بدون سقف	خانوادگی
مزار سلطان تیمور	صفوی تا قاجار	چهارضلعی	بدون سقف	سلطان
مزار بی بی صاحب	قاجار/پهلوی	چهارضلعی	گنبد	بی بی
مزار خواجه‌ها	صفوی تا قاجار	چهارضلعی	بدون سقف	خواجه
مزارهای سلطان احمد و سلطان محمود	" "	چهارضلعی	بدون سقف	سلطان
مزارهای اشک یا سلطان محمود	" "	چهارضلعی	بدون سقف	سلطان

تحلیل بناهای آرامگاهی و قبور مناطق مطالعه شده

مباحث این قسمت از چند منظر مختلف مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته که هر یک جداگانه ارائه خواهد شد و بدین شرح است:

الف) تنوع سازه‌ای و معنای آن: نخستین و مهم‌ترین مشاهده‌ای که داده‌های میدانی خوسف و درمیان و پرسش‌های محلی به دست می‌دهند تنوع چشمگیر در شکل و سازه‌ی بناهای تدفینی است. این تنوع را نمی‌توان صرفاً به عوامل اقلیمی یا کمبود مصالح فروکاست بلکه همان‌طور که پژوهش‌های معاصر در حوزه‌ی معماری تدفینی اسلامی نشان داده‌اند، انتخاب شکل بنا، نوع پوشش و مصالح ساخت، تصمیم‌هایی معنادار و فرهنگی خاصی بوده است (Grabar, 1966: 11). در داده‌های مورد مطالعه دو الگوی سازه‌ای اصلی قابل تشخیص است که هر یک بار معنایی متمایزی دارند:

اول: بنای گنبددار مسقف: این الگو غالب‌ترین شکل در هر دو شهرستان است. پلان‌های چهارضلعی، هشت ضلعی و چلیپایی، با پوشش گنبدی عرقچین، ساختار اصلی بیشتر آرامگاه‌های

شناسایی شده را تشکیل می‌دهند. این الگو ریشه‌ای دیرین در معماری تدفینی جهان اسلام دارد و از قرن چهارم هجری به بعد در سراسر قلمرو اسلامی گسترش یافت. در دوره تیموری، این سنت به اوج بلوغ خود رسید و ساخت بنای تدفینی برای عارفان، علما و بزرگان به سنتی راسخ تبدیل شد؛ چنانکه پژوهشگران به گستردگی ساخت‌وسازهای تدفینی برای صوفیان و عارفان در دوره تیموری اشاره کرده‌اند (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۸۷-۸۸). مزار شیخ شمس‌الدین و شیخ ابوسعید خلوتی در خوسف از اواخر دوره تیموری و آرامگاه سلطان ابراهیم رضای درمیان از اوایل دوره صفوی، هر دو، در این سنت ریشه دارند. پلان هشت‌ضلعی مقبره شریف با دو مناره‌ی ورودی و پلان هشت‌ضلعی آرامگاه‌های ملاعلی‌اکبر و ابن‌حسام در خوسف از گونه‌های شناخته‌شده‌ی معماری آرامگاهی ایران در دوره قاجار هستند که ادامه‌ی سنت‌های تیموری-صفوی به‌شمار می‌روند.

دوم: فضای محصور بدون سقف با قبور بلند: این الگو، که صرفاً در شهرستان درمیان دیده می‌شود، از جنبه‌ی نظری اهمیت بیشتری دارد. آرامگاه رفیعی، با حصار ۴۰۰ متر مربعی بدون پوشش؛ مزار اشک، با قبور ۶ و ۸ متری؛ زیارتگاه ملا محمد یا شیخ قلندر، با قبر ۷ و نیم متری و مزار درمیان با قبری ۸ متری نمایانگر سنتی‌اند که در آن بزرگی و کشیدگی قبر جایگاه متوفا را نشان می‌دهد، نه باشکوهی بنای روی آن. این سنت با آنچه در ادبیات پژوهشی درباره‌ی فرهنگ زیارت در جهان اسلام مستند شده هم‌خوانی دارد؛ جایی که بزرگی قبر عارف یا شیخ نشانه‌ای از مقام معنوی اوست، نه ضرورتاً نشانه‌ی منابع مادی خاندان وی. در همین ارتباط مری (۲۰۰۲: ۱۱۸-۱۲۰) در مطالعه‌ی خود درباره‌ی فرهنگ زیارت در جهان اسلام نشان داده که تمایز مادی قبور مشایخ از قبور افراد عادی پدیده‌ای فراگیر در برخی سنت‌های اسلامی بوده است. در همین راستاست که مزارهای طاغان، با دو قبر پشته‌ای کشیده سه تا پنج متری، در کنار بنای امامزاده‌ای با ساختار گنبددار تصویری از هم‌زیستی دو سنت تدفینی متمایز را در یک صحن مشترک نشان می‌دهند.

ب) **عناوین متوفیان و بازتاب آن‌ها در سازه:** یکی از داده‌های قابل تأمل، در این پژوهش، عناوینی است که با نام صاحبان آرامگاه‌ها همراه است؛ عناوینی چون شیخ (مثل شیخ شمس‌الدین خلوتی و شیخ محمود قلندر)؛ سلطان (مثل سلطان ابراهیم رضا، سلطان تیمور، سلطان احمد و سلطان محمود)؛ پیر (مثل پیر مراد)؛ شاه (مثل شاه سلیمان علی) و ملا (مثل ملاعلی‌اکبر و ملا محمد)، هر یک به حوزه‌های معنایی متفاوتی اشاره دارند. عناوین شیخ، پیر، قلندر و حتی سلطان بی‌تردید با سنت‌های تصوف و عرفان اسلامی پیوند دارند. عنوان «قطب‌الساکنین»، «سلطان‌العارفین» و «مرشد کامل»، که در کتیبه‌ی آرامگاه سلطان ابراهیم‌رضا برای او به‌کار رفته (محمودی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۰۲-۲۰۳)، دقیقاً اصطلاحی فنی در ادبیات صوفیانه است که به مشایخ صاحب مقام بالا اطلاق می‌شود. این تطابق میان عنوان متوفا و شکل بنا، جایی که آرامگاه سلطان ابراهیم رضا پیچیده‌ترین و بزرگ‌ترین بنای تدفینی منطقه است، نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری معماری با جایگاه اجتماعی-مذهبی رابطه‌ی مستقیم دارد؛ همان‌طور که تینتر در چارچوب نظری خود بر آن تأکید کرده است (1978: 122). شایان توجه است که اهالی روستای آبگرم، که بنای آرامگاهی سلطان ابراهیم‌رضا در آن قرار گرفته، از سادات اهل تسنن بوده و پیرو طریقت نقشبندی‌اند و نسبت به این آرامگاه احترام زیادی قائلند (محمودی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۹۶). این واقعیت نشان می‌دهد که فضای تدفینی در این منطقه از مرزهای مذهبی فراتر رفته و کارکردی فراگروهی یافته است؛ پدیده‌ای که خود گواه دیگری بر پیچیدگی چشم‌انداز تدفینی است. در مقابل، بناهایی که عنوان متوفای آن‌ها ملا است، مانند مقبره آیتی دُرُخشی و مقبره زین‌العابدین، از نظر ابعاد و تزئین نسبت به آرامگاه‌های مشایخ صوفی کوچک‌ترند. این تفاوت نه الزاماً نشانه‌ی تفاوت در منابع مادی بلکه احتمالاً بازتاب دو سنت متمایز در نگرش به یادبود مادی مرگ است: سنتی که در آن ساخت بنای باشکوه بر قبر عالم دینی مجاز و متداول است، در برابر سنتی که در آن عظمت قبر کشیده جایگاه عارف را نشان می‌دهد. در مجموع، شواهد بررسی‌شده در این بخش، از تطابق میان عنوان متوفا و پیچیدگی سازه در آرامگاه سلطان ابراهیم‌رضا تا تمایز ابعاد میان آرامگاه‌های مشایخ و علما نشان می‌دهد که میان شکل و ابعاد بنای

تدفینی از یک سو و جایگاه اجتماعی و مذهبی متوفا از سوی دیگر الگوی هم‌سویی وجود دارد؛ رابطه‌ای که هرچند خطی و یک‌بعدی نیست، در دو شاخص قابل ردیابی است: میزان پیچیدگی معماری برای مشایخ صاحب‌مقام و طول قبر برای عارفانی که فاقد بنای مسقف‌اند.

ج) مادیت قبور و تنوع آن: در سطح قبرستان‌های تاریخی خوسف الگوی مادی مهمی قابل مشاهده است. در برخی از قبور این منطقه، از قطعه سنگ‌های سفید چخماق یا مرمر، برای پوشش قبر استفاده کرده‌اند. این ویژگی در برخی قبور قبرستان‌های خوسف، بصیران و سرچاه‌شور مستند شده است. از منظر مادیت‌شناسی، انتخاب سنگ سفید، ماده‌ای که از نظر رنگ، بافت و منشأ از سنگ‌های معمول محیط متمایز بوده کنشی آگاهانه است که قبر را در چشم‌انداز گورستان برجسته می‌سازد و آن را از قبور دیگر متمایز می‌کند. چنین تمایزی می‌تواند نشانه‌ای از تعلق گروهی باشد که هویت خود را از طریق انتخاب مادی خاص در فضای تدفینی بازنمایی می‌کند. این مشاهده با گزارش اهالی محل، که این قبور را به جماعت اهل سنت ساکن در منطقه نسبت می‌دهند، هم‌خوانی دارد؛ هرچند اثبات قطعی این نسبت‌دهی در غیاب منابع مکتوب متقن با احتیاط علمی باید صورت پذیرد. نکته‌ی جالب‌توجه این است که این قبور از نظر جهت‌گیری با سایر قبور همسان‌اند و همه رو به قبله دفن شده‌اند. این هم‌سانی در جهت‌گیری با تمایز در پوشش نشان می‌دهد که تفاوت مادی در سطح نشانه‌گذاری گروهی قرار دارد، نه در سطح تفاوت‌های بنیادین دینی. به عبارت دیگر، گروه‌های مختلف ساکن در این منطقه در چهارچوب کلی هنجارهای اسلامی (جهت‌گیری به سوی قبله) مشترک بوده‌اند، اما در جزئیات مادی پوشش قبر سنت‌های متمایز خود را حفظ کرده‌اند. این الگو با آنچه گرابار^{۲۳} (1966: 28-29) درباره‌ی هم‌زیستی سنت‌های متمایز در فضاها تدفینی اسلامی توصیف کرده، هم‌خوانی دارد.

^{۲۳} Grabar .

(د) **موقعیت فضایی و چشم‌انداز تدفینی:** موقعیت بناهای تدفینی در مناظر مختلف طبیعی نیز الگوهای معناداری را نشان می‌دهد. آرامگاه پیر مراد در خوسف بر بالای تپه‌ماهوری ۱۱ متری قرار گرفته است؛ آرامگاه ابن حسام بر صخره‌ای طبیعی به ارتفاع چهار متر ساخته شده است؛ مزار شاه سلیمان در منطقه‌ای کاملاً کوهستانی قرار گرفته و آرامگاه رفیعی در پای کوه و درون دره بنا شده است. این انتخاب‌های مکانی تصادفی نیستند. قرارگیری بر بلندی، نمایان بودن در منظر و دسترسی دشوار کارکردهای نمادینی دارند که بنا را از فضای روزمره جدا می‌کنند و فضای متمایزی از تقدس می‌آفرینند؛ هر چند عوامل غیرنمادین، مانند دسترسی به زمین مسطح، در برخی موارد را نمی‌توان به‌طور قطع رد کرد. این مشاهده با آنچه تیلی درباره نقش مکان‌های مرتفع در خلق فضاهای یادبود نوشته، هم‌خوانی دارد (70-68: 1994). در مقابل، بناهایی چون مقبره شریف، مقبره آیتی و مقبره زین‌العابدین در درون قبرستان روستا و در متن بافت معمولی قرار گرفته‌اند. این تمایز فضایی که بنای مشایخ بر بلندی یا در فاصله از روستا و بنای علما در درون قبرستان عمومی شکل گرفته، نشانه‌ای از تمایز در نگرش به مرگ، یادبود و احتمالاً جایگاه اجتماعی افراد از نگاه دیگران است.

(ه) **تداوم زیارت به‌مثابه داده‌ی باستان‌شناختی:** یکی از غنی‌ترین داده‌های این پژوهش شواهدی است که تداوم زیارت را در طول قرون مختلف نشان می‌دهند. چهار لایه‌ی گچ‌اندود با ۹۷ کتیبه‌ی شناسایی شده در آرامگاه سلطان ابراهیم‌رضا، که قدیمی‌ترین آن‌ها به ۹۹۰ ق می‌رسد، سندی مادی از حدود ۳۷۰ سال زیارت (از ۹۹۰ تا ۱۲۸۷ ق) مستمر است. این کتیبه‌ها، که یادگاری‌ها، آیات قرآنی، اشعار و گزارش‌های سفر را شامل می‌شوند، به‌مثابه لایه‌های مادی حافظه‌ی جمعی عمل می‌کنند. در همین راستا، مزار خواجه‌ها در درمیان با رسم دخیل‌بستن زنان حاجتمند در آن، نشان می‌دهد که فضای تدفینی همچنان به‌عنوان فضایی زنده و کارکردمند در حافظه‌ی جمعی محلی حضور دارد. این مشاهده با آنچه پژوهشگران حوزه‌ی مادیت زیارت درباره‌ی پیوستگی کارکرد مکان‌های مقدس اسلامی، از قرون نخستین تاکنون، نوشته‌اند هم‌خوانی دارد (Meri, 2002: 118-119 ; Grabar, 1966: 40-41) (جدول ۵).

جدول ۵: الگوهای تحلیلی چشم‌انداز تدفینی خوسف و درمیان

بعد تحلیل	مصادقات‌های میدانی	الگوی شناسایی‌شده
تنوع سازه‌ای	آرامگاه‌های گنبددار مثل مقبره شریف در برابر فضاهای محصور بدون سقف با قبر کشیده مثل مزار اشک	دو سنت تدفینی متمایز که در بافتی مشترک همزیستی دارند مانند مزارهای طاغان
عناوین متوفیان و بازتاب سازه‌ای	شیخ/پیر/قلندر/سلطان مثل سلطان‌العارفین در کتیبه‌ی آرامگاه سلطان ابراهیم رضا در برابر ملا مثل مقبره‌ی زین‌العابدین	رابطه‌ی معنایی میان جایگاه عرفانی- مذهبی متوفا و پیچیدگی / ابعاد بنا
مادیت قبور	پوشش برخی قبور با سنگ سفید چخماق در خوسف، بصیران و سر چاه شور	تمایز مادی در سطح نشانه‌گذاری گروهی، نه در سطح باور دینی بنیادین (جهت‌گیری یکسان به سمت قیل)
موقعیت فضایی	آرامگاه پیر مراد و ابن حسام بر بلندی در برابر مقبره‌ی شریف و آیتی در دل قبرستان	استقرار قبور مشایخ در فاصله / ارتفاع، استقرار علما در بافت عمومی
تداوم زیارت	۹۷ کتیبه در چهار لایه‌ی گچ‌اندود آرامگاه سلطان ابراهیم‌رضا، دخیل بستن در مزار خواجه‌ها	تداوم چند صد ساله‌ی کارکرد زیارتی به‌عنوان سند مادی حافظه‌ی جمعی

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف مطالعه‌ی باستان‌شناختی بناها و فضاهای تدفینی در شهرستان‌های خوسف و درمیان و در چهارچوب نظری چشم‌انداز تدفینی، مادیت مرگ و تنوع آیینی انجام شده است. داده‌های حاصل از بررسی‌های میدانی، تصویری از یک منطقه با سنت‌های تدفینی متنوع و چندلایه به‌دست می‌دهند که هر لایه از آن بازتاب‌دهنده‌ی نظام‌های باور، جایگاه اجتماعی و حافظه‌ی جمعی متمایزی است. نخستین و مهم‌ترین یافته‌ی این پژوهش همزیستی دو الگوی سازه‌ای متمایز در چشم‌انداز تدفینی منطقه است. بنای گنبددار مسقف با پلان‌های چهارضلعی،

هشت‌ضلعی و چلیپایی از یک‌سو و فضای محصور بدون پوشش با قبور کشیده‌ی چندمتری از سوی دیگر، دو سنت تدفینی را نمایندگی می‌کنند که در یک بافت جغرافیایی واحد در کنار هم حضور دارند. این هم‌زیستی نشان می‌دهد که چشم‌انداز تدفینی منطقه حاصل سنتی یکپارچه و همگن نیست بلکه برآیند تعامل و همجواری گروه‌ها و سنت‌هایی است که هر یک شیوه‌ی خاص خود را در مادیت بخشیدن به مرگ داشته‌اند.

دومین یافته‌ی مهم تأیید وجود الگوی هم‌سو میان شکل و ابعاد بنای تدفینی از یک‌سو و جایگاه اجتماعی و مذهبی متوفا از سوی دیگر است؛ رابطه‌ای که از طریق عنوان متوفا و شکل، ابعاد و کیفیت بنای تدفینی قابل ردیابی است. آرامگاه‌های مشایخ و عارفانی چون سلطان ابراهیم‌رضا، با عنوان «قطب‌الساکنین و مرشد کامل»، بزرگ‌ترین و پیچیده‌ترین بناهای تدفینی منطقه به شمار می‌آیند، در حالی که آرامگاه‌های علما و روحانیون ابعاد محدودتری دارند. در همین راستا، قبور کشیده‌ی چند متری مزارهای اشک، درمیان و طاغان، بدون هیچ بنای مسقفی، جایگاه والای متوفیان خود را از طریق ابعاد قبر، نه باشکوهی معماری، بازنمایی می‌کنند. این الگو با چهارچوب نظری تینتر درباره‌ی رابطه‌ی سرمایه‌گذاری تدفینی و جایگاه اجتماعی هم‌خوانی کامل دارد. سومین یافته نیز به مادیت قبور مربوط می‌شود. پوشش برخی قبور با سنگ سفید چخماق در برخی از قبرستان‌های خوسف، الگوی مادی متمایزی است که قبر را در چشم‌انداز گورستان برجسته می‌سازد و نشانه‌ای از تعلق گروهی را در فضای تدفینی رمزگذاری می‌کند. هم‌سانی جهت‌گیری این قبور با سایر قبرهای منطقه نشان می‌دهد که تمایز در سطح نشانه‌گذاری گروهی قرار دارد، نه در سطح تفاوت‌های بنیادین دینی؛ یعنی گروه‌های مختلف در چهارچوب کلی هنجارهای اسلامی مشترک بوده‌اند اما سنت‌های مادی متمایز خود را در جزئیات پوشش قبر حفظ کرده‌اند.

چهارمین یافته به موقعیت فضایی بناها در منظر مربوط می‌شود. قرارگیری بناهای مشایخ بر بلندی‌ها و صخره‌های طبیعی یا در فاصله‌ای از سکونتگاه، در برابر قرارگیری آرامگاه‌های علما در درون قبرستان‌های عمومی، نشان می‌دهد که انتخاب مکان خود بخشی از معنای بنای تدفینی

است. ویژگی‌هایی نظیر بلندی، دیده شدن در منظر و دسترسی دشوار فضای تقدس را از فضای روزمره متمایز می‌سازند و بنا را به نقطه‌ای در چشم‌انداز تبدیل می‌کنند که از فاصله‌ی قابل رؤیت و به‌سوی آن می‌توان حرکت کرد. فراتر از پرسش‌های اصلی پژوهش، پنجمین و آخرین یافته، که به‌صورت جانبی از داده‌های میدانی به‌دست آمد، به تداوم زیارت به‌مثابه داده‌ی مادی مربوط است. چهار لایه گچ‌اندود با ۹۷ کتیبه، در آرامگاه سلطان ابراهیم رضا، سندی مادی از سه‌ونیم قرن زیارت مستمر است. این کتیبه‌ها نشان می‌دهند که فضای تدفینی در طول قرون نه به‌عنوان مکانی متروک بلکه به‌عنوان فضایی زنده و کارکردمند در حافظه‌ی جمعی محلی حضور داشته است. رسم دخیل‌بستن در مزار خواجه‌ها و باور محلی به کرامت بناهای مختلف تداوم این کارکرد را تا دوره‌ی معاصر نشان می‌دهد.

در سطحی نظری‌تر، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که دو چهارچوب مکمل چشم‌انداز تدفینی و مادیت مرگ، در تحلیل داده‌های میدانی خوسف و درمیان، کارآمدی مضاعف داشته‌اند: رویکرد چشم‌انداز تدفینی امکان خوانش موقعیت فضایی بناها (استقرار بر بلندی، فاصله از سکونتگاه یا هم‌جواری با قبرستان عمومی) را به‌مثابه کنشی معنادار فراهم آورد، در حالی که مادیت مرگ تحلیل انتخاب‌های مصالح (سنگ سفید چخماق) و ابعاد سازه (طول قبر در برابر پیچیدگی معماری) را به شاخصی تجربی برای سنجش جایگاه اجتماعی - مذهبی متوفا بدل کرد. کاربست هم‌زمان این دو چهارچوب، در کنار رویکرد تینتر درباره‌ی سرمایه‌گذاری تدفینی، نشان داد که تنوع مشاهده شده‌ی میدانی صرفاً توصیفی نیست بلکه در پرتو این نظریه‌ها می‌تواند به شاخصی برای سنجش نظام‌های باور و مراتب اجتماعی محلی تبدیل شود. همچنین تنوع عناوین متوفیان (مانند شیخ یا سلطان در برابر ملا) و بازتاب آن در پیچیدگی سازه، در چهارچوب تنوع آئینی رنفرو و بان، حاکی از تفاوت در نظام‌های باور و مراتب دینی حاکم بر جامعه‌ی محلی است. پژوهش‌های آتی با بهره‌گیری از کاوش‌های هدفمند و آنالیزهای مصالح می‌توانند لایه‌های پنهان‌تر این چشم‌انداز تدفینی را آشکارتر سازند.

سپاسگزاری

در پایان بر خود لازم می‌دانم از اعضای تیم بررسی میدانی این دو شهرستان، آقایان میثم نیکزاد، محسن حیدری، علی‌اصغر محمودی‌نسب و محسن دانا، صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم. در این میان، از آقای دکتر محسن دانا تشکر ویژه دارم؛ به واسطه‌ی آنکه گزارش بررسی بخش مرکزی شهرستان درمیان را در اختیار من قرار دادند تا از داده‌های آن بتوانم در پژوهش حاضر بهره ببرم.

منابع

- آیتی، محمدحسن (۱۳۷۱). *بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- احمدیان، محمدعلی (۱۳۷۴). *جغرافیای شهرستان بیرجند*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- اسکندر منشی (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌رای عباسی (تصحیح ایرج افشار)*. ج ۲. تهران: نشر امیرکبیر.
- اعتصام‌الملک، خانلرخان (بی‌تا). *سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک (تصحیح منوچهر محمودی)*. تهران: شرکت سهامی چاپخانه فردوسی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۶۳). *تاریخ منتظم ناصری (تصحیح محمداسماعیل رضوانی)*. ج ۳. تهران: دنیای کتاب.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی (۱۳۶۷). *مرآة‌البلدان (تصحیح عبدالحسین نوایی)*. ج ۲. تهران: دانشگاه تهران.
- خوافی، شهاب‌الدین عبدالله (۱۳۷۰). *جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو (قسمت ربع خراسان هرات) (تصحیح غلامرضا وره‌رام)*. تهران: اطلاعات.

- دانا، محسن (۱۳۹۴). گزارش بررسی باستان‌شناسی بخش مرکزی شهرستان درمیان. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی [منتشر نشده].
- روملو، حسن (۱۳۸۴). احسن التواریخ (به کوشش عبدالحسین نوایی). ج ۲، تهران: اساطیر.
- ریاضی هروی، محمدیوسف (۱۳۷۲). عین‌الوقایع (به اهتمام محمدآصف فکرت). تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- سالنامه‌ی آماری استان خراسان جنوبی (۱۳۹۱). تهران: انتشارات مرکز آمار ایران.
- شاطری، مفید (۱۳۹۴). وارثان عترت: بقاع متبرکه‌ی خراسان جنوبی. تهران: شرکت چاپ وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه.
- صدیقیان، حسین (۱۳۹۳). گزارش بررسی باستان‌شناسی شهرستان خوسف. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی [منتشر نشده].
- _____ (۱۳۹۴). گزارش بررسی باستان‌شناسی بخش‌های قهستان و گزیک شهرستان درمیان، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی. [منتشر نشده].
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات در ایران. ج ۳، ۴. تهران: نشر فردوس.
- فرقانی، محمدفاروق (۱۳۸۵). تاریخ اسماعیلیان قهستان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فنودی، عبدالحسین (۱۳۸۳). مرآت‌المکنونات فی تاریخ القایات (تصحیح محمود رفیعی). تهران: نشر هیرمند.
- محمودی‌نسب، علی‌اصغر، موسوی حاجی، سیدرسول، و تقوی، عابد (۱۴۰۰). «معرفی و تحلیل معماری آرامگاه سلطان ابراهیم رضا درمیان و خوانش یادگارنوشته‌های تاریخی

- آن». مجله مطالعات باستان‌شناسی، ۱۳(۴)، ۱۹۲-۲۱۳
<https://doi.org/10.22059/jarcs.2021.280274.142706>
- مودی، نجمه، و مسعودی، حمید (۱۴۰۳). «تحلیل جامعه‌شناختی مصرف‌گرایی در مراسم ترحیم، مطالعه‌ی موردی: بیرجند». مجله‌ی مطالعات فرهنگی/اجتماعی خراسان، ۱۹(۴)، ۱۴۹-۱۹۳
<https://doi.org/10.22034/fakh.2025.516700.1726>
- ناصری، اکرم، و دلریش، بشری (۱۳۹۲). «جغرافیای تاریخی شهرستان خوسف». مجله‌ی مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان، ۸(۲)، ۱۳۱-۱۶۰
<https://doi.org/10.22034/fakh.2014.154418>
- نصرآبادی، علیرضا (۱۳۸۲). گزارش بازخوانی دیوارنگاره‌ی آرامگاه سلطان ابراهیم. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی. [منتشر نشده].
- ویلبر، دونالد و گلمبک، لیزا (۱۳۷۴). معماری تیموری در ایران و توران (ترجمه‌ی محمدیوسف کیانی). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ییت، چارلز ادوارد (۱۳۶۵). خراسان و سیستان (ترجمه قدرت‌الله روشنی). تهران: نشر یزدان.

Ashmore, W. & Knapp, A.B. (eds.) (1999). *Archaeologies of Landscape: Contemporary Perspectives*, Blackwell, Oxford.

Binford, L. R. (1971). "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential". *Memoirs of the Society for American Archaeology*, 25: 6-29
<https://doi.org/10.1017/S0081130000002525>

Grabar, O. (1966). "The Earliest Islamic Commemorative Structures". *Ars Orientalis*, 6: 7-46.

Ingold, T. (2007). "Materials against Materiality". *Archaeological Dialogues*, 14(1): 1-16
<https://doi.org/10.1017/S1380203807002127>.

- Knappett, C. (2005). *Thinking Through Material Culture: An Interdisciplinary Perspective*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Meri, J.W. (2002). *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*. Oxford: Oxford University Press.
- Parker Pearson, M. (1999). *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud: Sutton Publishing.
- Renfrew, C. & Bahn, P. (2004). *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (4th ed.). London: Thames & Hudson.
- Tainter, J. A. (1978). "Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems", *Advances in Archaeological Method and Theory*, 1: 105-141
<https://doi.org/10.1016/B978-0-12-003101-6.50010-X>.
- Tilley, C. (1994). *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
- Williams, H. (2006). *Death and Memory in Early Medieval Britain*. Cambridge University Press, Cambridge.

زود آیند و دیدایش نشده

